

भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 एक अभ्यास

प्रा.डॉ.एस.के.खडसे प्राध्यापक आणि विभागप्रमुखकर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज उरुण-इस्लामपूर
ता.वाळवा जि.सांगली.मो.9370065042

प्रस्तावना

१८७२ चा भारतीय पुरावा कायदा आधुनिक कायदेशीर आणि तांत्रिक प्रगतीच्या संदर्भात जुना झाला आहे. नवीन भारतीय सक्षम अधिनियम २०२३ समकालीन कायदेशीर गरजा पूर्ण करते. यामध्ये डिजिटल पुराव्यांचा आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा समावेश आहे. भारतीय सक्षम अधिनियम २०२३ चे उद्दिष्ट इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड आणि डिजिटल पुरावे समाविष्ट करण्यासाठी कायदेशीर चौकटीचे आधुनिकीकरण करणे आहे. ते सुनिश्चित करते की ते कायदेशीररित्या ओळखले जातील आणि न्यायालयीन कार्यवाहीत योग्यरित्या हाताळले जातील.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 ची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
2. भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 ची वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.

अभ्यासाची गृहीतके:

१. भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 नुसार साक्षीपुरावे डिजिटल स्वरूपातील मान्य केलेले आहेत.
२. भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 या कायद्यामुळे गुन्हेगाराला शिक्षा होण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

संशोधन पद्धती:-

सदर शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

दुय्यम माहिती स्रोत म्हणून पुस्तके, संशोधन लेख, वृत्तपत्रे, निवडणूक आयोगाचे अहवाल व संकेतस्थळे यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 ची प्रमुख वैशिष्ट्ये:-

भारतीय सक्षम अधिनियम २०२३ मध्ये डिजिटल आणि इलेक्ट्रॉनिक पुराव्यांची स्पष्ट स्वीकार्यता समाविष्ट आहे. न्यायालयीन कार्यवाहीत त्यांना योग्यरित्या हाताळले जाईल याची खात्री करते. न्यायालयीन कार्यक्षमता जलद करण्यासाठी आणि साक्षीदारांचे संरक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी ते स्पष्ट व्याख्या आणि सुव्यवस्थित कायदेशीर प्रक्रिया देखील सादर करते.

1. स्वीकारार्ह पुरावा:-

IEA प्रमाणेच, BSA मध्ये असे नमूद केले आहे की कायदेशीर कार्यवाहीत फक्त स्वीकारार्ह पुरावेच स्वीकारार्ह आहेत. स्वीकारार्ह पुरावे 'समस्यातील तथ्ये' किंवा 'संबंधित तथ्ये' म्हणून वर्गीकृत केले जातात. प्रकरणातील तथ्ये म्हणजे कायदेशीर कार्यवाहीत कोणत्याही हक्काचे, दायित्वाचे किंवा अपंगत्वाचे अस्तित्व, स्वरूप किंवा व्याप्ती निश्चित करू शकणारी कोणतीही वस्तुस्थिती. संबंधित तथ्ये अशी आहेत जी प्रकरणाशी भौतिकदृष्ट्या संबंधित आहेत. पुराव्याच्या प्रकारांमध्ये कागदोपत्री पुरावे आणि तोंडी पुरावे यांचा समावेश आहे.

2. सिद्ध तथ्य:-

एखादी वस्तुस्थिती तेव्हा सिद्ध झाली असे मानले जाते. जेव्हा सादर केलेल्या पुराव्याच्या आधारे, न्यायालयाला असे वाटते की ती (i) अस्तित्वात आहे, किंवा (ii) तिचे अस्तित्व इतके संभाव्य आहे की एक तर्कसंगत व्यक्ती खटल्याच्या संदर्भात ती अस्तित्वात आहे असे गृहीत धरून कृती करेल.

3. पोलिसांची कबुलीजबाब:-

पोलिस अधिकाऱ्यासमोर दिलेले कबुलीजबाब, तसेच पोलिस कोठडीत असताना केलेले कबुलीजबाब, दंडाधिकार्याने नोंदवल्याशिवाय, अमान्य मानले जातात. जर कोठडीत असलेल्या आरोपीकडून मिळालेल्या माहितीमुळे मिळालेल्या माहितीशी संबंधित नवीन तथ्य उघड झाले आणि ते पुरावा म्हणून स्वीकारले जाऊ शकते, तर अपवाद आहे.

4. कागदोपत्री पुरावा:-

IEA अंतर्गत, दस्तऐवजात लेखन, नकाशे आणि रेखाचित्रे समाविष्ट आहेत. BSA ही व्याख्या इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड्सना दस्तऐवज म्हणून समाविष्ट करण्यासाठी विस्तारित करते. दस्तऐवजीकरण पुराव्यामध्ये प्राथमिक आणि दुय्यम पुरावे समाविष्ट आहेत. प्राथमिक पुराव्यामध्ये मूळ दस्तऐवज आणि त्याचे उपकंपनी भाग, जसे की इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड आणि व्हिडिओ रेकॉर्डिंग समाविष्ट आहेत. दुय्यम पुराव्यामध्ये मूळ दस्तऐवजाची सामग्री सिद्ध करू शकणारे दस्तऐवज आणि तोंडी खाती समाविष्ट आहेत. डिजिटल रेकॉर्ड्स कव्हर करण्यासाठी व्याप्ती वाढवताना BSA हे वर्गीकरण कायम ठेवते.

5. तोंडी पुरावा:-

आयईए तोंडी पुराव्याची व्याख्या चौकशी अंतर्गत तथ्यांदात साक्षीदारांनी न्यायालयासमोर दिलेले विधान अशी करते. बीएसए इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने तोंडी पुरावे देण्याची परवानगी देऊन या तरतुदीचे आधुनिकीकरण करते. यामुळे साक्षीदार, आरोपी आणि पीडितांना इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून साक्ष देण्याची परवानगी मिळते, ज्यामुळे सुलभता आणि कार्यक्षमता वाढते.

6. पुरावा म्हणून इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल रेकॉर्ड:-

कागदोपत्री पुराव्यांमध्ये आता संगणकाद्वारे तयार केलेल्या ऑप्टिकल किंवा चुंबकीय माध्यमांमध्ये संग्रहित केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक नोंदींचा समावेश आहे. संगणक किंवा वेगवेगळ्या संगणकांच्या संयोजनाद्वारे संग्रहित किंवा प्रक्रिया केलेल्या या नोंदी आता कागदी नोंदींसारख्याच कायदेशीर वैधतेसह ओळखल्या जातात. बीएसएने सेमीकंडक्टर मेमरी आणि स्मार्टफोन आणि लॅपटॉप सारख्या इतर संप्रेषण उपकरणांमध्ये संग्रहित माहिती समाविष्ट करण्यासाठी याचा विस्तार केला आहे. यामध्ये ईमेल, सर्व्हे IEA अंतर्गत, कागदोपत्री पुरावा प्राथमिक आणि दुय्यम पुराव्यामध्ये विभागला जातो. प्राथमिक पुरावा म्हणजे मूळ कागदपत्र. दुय्यम पुराव्यामध्ये असे कागदपत्रे समाविष्ट असतात जे विशिष्ट परिस्थितीत मूळ कागदपत्रातील मजकूर सिद्ध करू शकतात. यामध्ये मूळ कागदपत्र नष्ट करणे किंवा विरोधी पक्षाकडून त्याचा ताबा घेणे समाविष्ट आहे. BSA या तरतुदी राखून ठेवते आणि कागदपत्रांच्या व्याख्येत इलेक्ट्रॉनिक नोंदी स्पष्टपणे समाविष्ट करते.

IEA इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डला दुय्यम पुरावा म्हणून परवानगी देतो, परंतु BSA स्पष्ट करतो की योग्य ताब्यात घेतलेल्या इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डला वाद नसल्यास प्राथमिक पुरावा मानले जाईल. जर इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड अनेक फायलीमध्ये ठेवले असतील तर प्रत्येक फाइलला प्राथमिक पुरावा मानले जाते. याव्यतिरिक्त, BSA सेमीकंडक्टर मेमरीमध्ये किंवा स्मार्टफोनमध्ये (ईमेल, स्थानिक डेटा आणि व्हॉइसमेलसह) संग्रहित डेटा समाविष्ट करण्यासाठी व्याख्या विस्तृत करते.

ब्लॉग, स्थानिक पुरावे आणि व्हॉइसमेलसह इलेक्ट्रॉनिक नोंदींची विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे.

7. दुय्यम पुरावा:-

बीएसए दुय्यम पुराव्याची व्याप्ती वाढवते ज्यामध्ये (i) तोंडी आणि लेखी कबुलीजबाब आणि (ii) कागदपत्र तपासलेल्या आणि कागदपत्र तपासणीत तज्ज्ञ असलेल्या व्यक्तीची साक्ष यांचा समावेश होतो. विविध परिस्थितींमध्ये दुय्यम पुरावा आवश्यक असू शकतो, जसे की जेव्हा मूळ कागदपत्र ज्या व्यक्तीविरुद्ध सिद्ध करायचे आहे त्याच्या ताब्यात असते किंवा जेव्हा मूळ कागदपत्र नष्ट केले जाते. बीएसए पुढे म्हणते की जर कागदपत्राच्या सत्यतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले गेले तर दुय्यम पुरावा देखील आवश्यक असू शकतो.

8. संयुक्त चाचण्या:-

संयुक्त खटला म्हणजे एकाच गुन्ह्यासाठी अनेक व्यक्तींवर चालणारा खटला. आयईएमध्ये असे नमूद केले आहे की संयुक्त खटल्यात, जर एका आरोपीने दिलेल्या कबुलीजबाबाचा इतरांवर परिणाम होत असेल, तर तो सर्व संबंधितांविरुद्ध कबुलीजबाब मानला जाईल. बीएसए या तरतुदीत स्पष्टता जोडते की जर एखादा आरोपी फरार झाला असेल किंवा त्याने अटक वॉरंटला प्रतिसाद दिला नसेल, तरीही खटला संयुक्त खटला मानला जाईल

9. इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल रेकॉर्ड्सची पुरावा म्हणून स्वीकार्यता:-

कागदोपत्री पुराव्यामध्ये इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड्समधील माहिती समाविष्ट असते जी संगणकाद्वारे उत्पादित केलेल्या ऑप्टिकल किंवा चुंबकीय माध्यमांमध्ये छापली किंवा संग्रहित केली जाते. अशी माहिती संगणक किंवा वेगवेगळ्या संगणकांच्या संयोजनाद्वारे संग्रहित किंवा प्रक्रिया केली जाऊ शकते. बीएसबीने तरतूद केली आहे की इलेक्ट्रॉनिक किंवा डिजिटल रेकॉर्ड्सचा कागदी रेकॉर्ड्सइतकाच कायदेशीर प्रभाव असेल. ते इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड्सचा विस्तार करून

सेमीकंडक्टर मेमरी किंवा कोणत्याही संप्रेषण उपकरणांमध्ये (स्मार्टफोन, लॅपटॉप) संग्रहित माहिती समाविष्ट करते. यामध्ये ईमेल, सर्व्हर लॉग, स्मार्टफोन, स्थानिक पुरावे आणि व्हाईस मेलवरील रेकॉर्ड देखील समाविष्ट असतील.

निष्कर्ष:-

भारतीय सक्षम अधिनियम इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्डची व्याख्या आणि स्वीकार्यता यामध्ये स्पष्टता आणते, विशेषतः इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांच्या सुरक्षित वापरासाठी तज्ञ प्रमाणन आणि हॅश अल्गोरिदमचे महत्त्व अधोरेखित करते. तथापि, यामुळे सायबर प्रयोगशाळांसाठी आव्हाने निर्माण होऊ शकतात, कारण कामाचा ताण लक्षणीयरीत्या वाढण्याची अपेक्षा आहे.

- कायदे लागू होण्यापूर्वी अंमलबजावणी संस्थांनी एन्क्रिप्शन पद्धतींबद्दल जागरूकता निर्माण करणे आणि आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ सूची:-

1. भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023, भारत सरकार
2. Pande Shivam, 'A STUDY ON ADMISSIBILITY OF ELECTRONIC EVIDENCE WITH REFERENCE TO THE PROVISIONS OF THE BHARTIYA SAKSHYA ADHINIYAM, 2023'. Researchgate Research Journal publication.
3. डॉ. नवनीत कौर, 'भारतीय साक्ष्य अधिनियम 2023 में साक्ष्य: भारतीय आपराधिक संहिता के तहत अभ्यास, अनुमान और डिजिटल परिवर्तन', इंडियन जर्नल ऑफ लॉ लीगल रिसर्च पब्लिकेशन.
4. इंडियन इंडियन जर्नल ऑफ Indian Journal of इंडियन जर्नल ऑफ लॉ एंड लीगल रिसर्च